

GUDŲ ETNOGENEZĖ: MOKSLAS IR IDEOLOGIJA

Mūsų kilmė jaudina daugelį. Jaudina mus pačius, mat nujaučiame, kad mūsų kilmės mįslėje, mūsų etninių vardų (Krivija, Litva, Belarus) paslapyje slypi ir mūsų likimas, ir mūsų ateitis. Kelia nerimą mūsų kaimynams, ypač rytiniams, kurie pavydėtinai atkakliai jau ne vieną šimtmetį siekia su mumis susibroliauti. Ir čia taip pat slypi paslaptis. Mat įminus mūsų etnogenезės mįslę atsiskleistų tiesa, ir ne tik apie rusų etnogenезę, bet tikriausiai ir apie visų slavų kilmę. O ką, jeigu tai kaip tik ta adata, ant kurios smaigalio – mirtis? Ideologinio mito mirtis.

Labai daug kas gyventų ramiau, jeigu mūsų apskritai nebūtų. O ar mažai tokių, kuriems mes iš tikrųjų neegzistuojame? Tad gal, perfrazuojant F. Nietzsche („Ecce homo“), tai tik saviapgaulė, kad mes dar vis gyvuojame?

Brolybės frazeologija

Įtikinėti, kad mūsų egzistavimas tėra iliuzija, ima kiekvieną kartą, kai tik prasideda visuomeninio gyvenimo lūžiai, pavyzdžiui, dabar, kai abiem fantominės „Gudijos ir Rusijos sąjungos valstybės“ prezidentams atsiveria visiškai legitimus būdas pratęsti savo įgaliojimus ir nustumti konkurentą į politinio gyvenimo nuošalę. Pranašesnis bus tas, kuris, be kita ko, tobuliau įvaldys „brolybės frazeologiją“...

Štai ir prasidėjo. Vladimiras Putinas, 2005 m. liepą ilsėdamasis Tverės gubernijoje, susitiko su jaunimo ekstremistinės organizacijos „Naši“ („Mūsiškiai“) aktyvistais, kurių tūkstančiai stovyklavo prie Seligero ežero, ir specialiai pabrėžė, kad rusai ir gudai – viena didelė tauta (tiesa, padarydamas mandagų reveransą gudų kultūros savitumui). Pabrėžė ir kokie svarūs būtų politiniai dividendai, jei susijungtų ši tauta, kuri tikriausiai tik dėl istorinio nesusipratimo, o gal ir dėl piktavalių intrigų dar nesusivienijo. Pretekstu apie tai pabrilioti tapo vienos „našistės“ iš Gudijos klausimas.

Dėl teisingos jaunimo mąstymo krypties nerimauja ir daugelis kitų rusų bei gudų politikų ar mokslininkų. Pavyzdžiui, Rusijos mokslų akademijos narys korespondentas V. Volkovas, svarstant V. Sedovo mokslinį pranešimą Rusijos mokslų akademijos Prezidiume, taip kalbėjo: „Dabar, pavyzdžiui, Kijeve, kaip ir Minske (šiandien išklausėme Gudijos mokslų akademijos prezidentą), taip pat atsirado savotiškų senovės rusų tautybės traktavimų. Kalbama, kad tai mitas, jokios senovės rusų tautybės nebuvo, užtat nuo seniausių laikų egzistavę ukrainai ir, tarkime, gudai. Iš esmės tai bandymai pasendinti savo istoriją. Jūsų dėmesį į tai atkreipiu todėl, kad problema, šiandien iškelta V. Sedovo pranešime, turi, be mokslinės, milžinišką politinę ir moralinę etinę reikšmę. Nes jeigu istorijos mokslas ir toliau bus plėtojamas tokia linkme kaip Ukrainoje ir tokiais tempais kaip dabar, tai kita Ukrainos gyventojų karta gali tapti priešiška Rusijai.“²

Todėl vėl kaip skydas iškeliamą „senrusių tautybės“ koncepcija³, viešpatavusi sovietiniame istorijos moksle po karo, ypač po to, kai 1950 m. buvo paskelbtas žinomas Stalino veikalas „Marksizmas ir kalbotyros klausimai“, o 1954 m. sausio 10 d. – SSKP CK tezės „Dėl Ukrainos ir Rusijos susijungimo 300-ųjų metinių“. Vienas iš mokslinės intuicijos „jautraus reagavimo“ į ideologinę atmosferą pavyzdžių galėtų būti V. Sedovo tyrinėjimų krypties pokyčiai, mat šis žinomos substratinės (metisinės) gudų etnogenезės autorius („slaviški tėvai, baltiškos motinos“) po B. Rybakovo mirties tapo svarbiausiu „senrusių tautybės“ teorijos „ramsčiu“⁴.

Šio mokslininko teorinė evoliucija pastebimai sutapdavo su pagrindiniais sovietinės (o vėliau – rusų) visuomeninės politinės minties raidos vingiais. Čruščiovo „atlydžio“ metais, iš dalies susilpnėjęs ideologiniam spaudimui, jis išskėlė „baltų substrato“ teoriją, prieštaraujančią marksistinei-lenininei etnologijai. „Perestroikos“ laikais, užgriuvus „tautų pa-

vasario“ bangai, bet dar prieš „suverenitetų parada“, V. Sedovas įrodinėjo paskirų Rytų slavų arealo dalių savitumus, pavyzdžiui, akcentavo Novgorodo ir Pskovo žemių ryšius su Vakaraais. O Jelcino ir Putino epochoje, kai Rusijos visuomenė apėmė prarastos slavų vienybės ir didžiosios imperijos nostalgija, anksčiau „baltiškos maišaties“ kaltininkas staiga peržiūrėjo etninę archeologinių kultūrų atribuciją, visur aptikdamas slavų migracijos pėdsakus, ir pradėjo teigti, neva Rytų Europos erdvėje egzistavo vieninga „senrusių tautybė“.

Taigi Gudijos etninė istorija pinte susipynusi su politinėmis Rytų Europos peripetijomis ir, manytina, dar ilgai bus pačiame ideologinių karų sūkurėje – S. Huntingtono žodžiais tariant, „civilizacijų susidūrimė“. Na, o čia, kaip stengiamasi mums įteigti, vaidmenys paskirstyti iš anksto, antraeilėms nacijoms „genealogijos“ jau seniai išdalytos.

Baltų autochtonų modelis

Beje, ir šiandien daug kas norėtų istorinę ir etnogenetinę tiesą „suderinti“ su politiniu tikslinumu. Neseniai net keletas Rusijos diskusinių interneto portalų⁵ paskelbė biologijos mokslų daktaro, Rusijos rašytojų sąjungos nario K. Reznikovo straipsnį; šis autorius, be kita ko, aktyviai reiškiasi ir geopolitiniame „fronte“, simpatizuodamas rusų euraziečiams, tarp jų ir A. Duginui. Straipsnis pavadintas „Ar gudai yra baltai?“; jo tikslas – argumentuotai ir autoritetingai sukritikuoti etnogenetinę formulę „gudai – slavakalbiai baltai“, pasiūlytą vieno iš šio straipsnio autorių prieš 13 metų Tarptautinėje mokslinėje konferencijoje „Baltai ir gudų etnogenezę“, kurią surengė Etnokosmologijos centras „Kryja“ minint gėdingo konferencijos „Gudų etnogenezę“⁶ uždraudimo 20-ąsias metines.

K. Reznikovas remiasi internetine S. San'ko paskaitos „Gudijos tradicinės kultūros genezė“ publikacija, pateikta „Gudijos kolegiumo“⁷ tinklalapyje. Paskaita baigiama jau minėta gudų etnogenezės formule: „gudai – slavakalbiai baltai“ ir žodžiais: „Kokias kultūrologines pasekmes tai turės, parodys ateitis. Bet žodis išstartas“. Tos galimos pasekmės ir sukėlė nerimą gerbiamam oponentui. Pavojus, kaip jis pabrėžė jau antroje savo straipsnio pastraipoje, kyla dėl dviejų

šios koncepcijos bruožų: 1) paprastumo ir 2) šiuolaikiškumo: „Naujos idėjos išpopuliarėja, kai jų kam nors reikia ir kai jos lengvai suvokiamos“; „Baltų koncepcija, visų pirma, skiriama gudų jaunimui“.

Paprastumas, reikia pasakyti, būdingas bet kuriai teorijai. Teorija tuo gyvybingesnė, kuo daugiau faktų ji gali paaiškinti, remdamasi minimaliomis prielaidomis. Mūsų oponento argumentacija panašiu paprastumu nepasižymi: vos ne kiekvienas jo kontrargumentas reikalauja įvesti vis naujas hipotezes *ad hoc*. Taip elgiasi ir etnogenetiniame diskurse labiau patyrę K. Reznikovo pirmtakai (pavyzdžiui, A. Trubačiovas, V. Sedovas, M. Ščiukinas, V. Bulkinas ir kt.).

Baltų autochtonų modelis gudų etnogenezeje atsirado ne dėl vieno ar kito tyrinėtojo užgaidų ir ne kokio nors atspalvio specialiųjų tarnybų užsakymu, o remiantis dviejų pagrindinių konkuruojančių etnogenetinių paradigmu logika, jos variantais – slavišku autochtonišku ir baltoslavų migraciniu modeliais, kurių teigiamos dalys (o tai konkuruojančių koncepcijų silpnų vietų kritika) geriausiai pademonstravo abipusį nepakankamumą ir nesugebėjimą išspręsti viso kylančių problemų komplekso arba etnogenetinį diskursą nukreipti bent jau perspektyvesne linkme. Autochtonų baltų modelis gudų etnogenezeje iškilio suvokus konkuruojančių teorijų priklausomybę nuo: 1) nereflektuotų (taip pat ir metafizinių) prielaidų naštos, paveldėtos iš pirmųjų bandymų sukurti gudų etnogenezės teorijas remiantis skurdžia faktologine baze; 2) nekritiško rašytinių šaltinių vertinimo; 3) etnoso, kalbos ir kultūros genezių problematikos metodologiškai nekorektiško painiojimo; 4) perdėto ideologinio etnogenezės koncepcijų kryptingumo; 5) biblinio mito apie tautų ir kalbų kilmę natūraliai jį racionalizavus į „giminių medžio“ modelius; 6) represyvos interpretavimo retrospekcijos, kuri remiasi dabartine būkle, ją projektuodama į didžiulius chronologinius praeities pjūvius, ir nuo daugelio kitų aplinkybių.

Autochtonų baltų modelis gudų etnogenezeje leidžia daugmaž neprieštarigai (kiek apskritai įmanoma esant dabartiniam šios problematikos nagrinėjimo lygiui) pateikti *visą kompleksą* duomenų, kuriuos sukaupė etnogenetikai prioritetinės disciplinos, tokios kaip fizinė antropologija ir etnogenomika, lingvistika, archeologija ir istoriografija, etnografija, folk-

loristika ir kai kurios kitos, leidžia nesijausti priklausomiems nuo tyrėjų užgaidų priskiriant faktus prie relevantinių ir nerelevantinių, nuo nerelevantinių faktų ignoravimo (nutylėjimo arba tiesiog sunaikinimo), o pastariesiems iškilus, semtis papildomų argumentų, patvirtinančių relevantinius faktus, taigi ir pačią teoriją.

Būtent tokį požiūrį į problemą „paprastumą“, vientisumą, kompleksiskumą ir išvelgė mūsų koncepcijoje K. Reznikovas, tad pateikė išplėtotą kontrargumentaciją.

Sociobiologiją paneigia antropologija

Savo kritiką mūsų oponentas grindžia „rasijų teorijos“ euraziniu variantu, kuri vadinama sociobiologija. Šiuo atveju – tai etnogenetikos ir L. Gumiliovo pasionariškumo teorijos dozuotas mišinys. Ir iš karto konstatuoja – su nuoroda į naujausius genetinius variantiškumo tyrimus apie vyriškąsias Y-chromosomas, kad egzistuoja neįveikiamas, be to, biologiškai sąlygotas barjeras tarp lietuvių ir gudų. Pasak K. Reznikovo, „įdomiausias yra genetinio bendraeuropinio barjero tarp gudų ir lietuvių egzistavimas, išryškėjęs matematiškai apdorojus mutacijų skirtumus Y-chromosomoje. Tuo pat metu kokių nors genetinių skirtumų tarp slavų tautų: gudų, Novgorodo srities rusų ir šiaurinių ukrainiečių neaptikta <...> Šis faktas turi principinę reikšmę. Jis reiškia, kad lietuvių protėviai tėvo linija palikdavo mažai palikuonių tarp gudų, o gudų protėviai vyrai nepadarė ryškesnio įnašo į lietuvių genofondą“.

Pažvelkime į publikacijas, kuriomis pagrindžiama ši nuomonė. Vienoje iš jų tikrai fiksuojamas skirtumas tarp gudų, lietuvių ir latvių pagal 16 Y-chromosomos haplogrupę (vadinamoji Tat-C mutacija): atitinkamai 2%, 47% ir 37%⁸. Kiti tyrinėtojai pateikia jau kitokius skaičius: gudai – 11%⁹, lietuviai – nuo 33 iki 37%, latviai – nuo 29 iki 40%¹⁰. Skirtumai išlieka, bet gudų procentai padidėjo penketą kartų, o dideli svyravimai tarp lietuvių ir latvių kelia pagrįstas abejones ir verčia klausti, kaipgi yra iš tikrųjų.

Pirmiausia, duomenų variantus lemia įvairūs skaičius asmenų, iš kurių imami bandiniai genetinei analizei. Antra, pateikti procentai atspindi „nacionalinį“ vidurkį, o mūsų atveju tikslioms išvadoms reikėtų

duomenų apie regioninį pasiskirstymą, ypač todėl, kad, pavyzdžiui, Vakarų Polesės žmonės antropologiškai ir genetiškai labai skiriasi nuo kitų Gudijos gyventojų. Trečia, iki šiol dar nėra (!) specialaus tyrimo, skirto gudų DNR Y-chromosomos polimorfizmui, todėl jų lyginimas pagal šią žymą gali būti tik išankstinio ir fragmentinio pobūdžio. Savaiame suprantama, dėl šių priežasčių bet kokios svarbesnės išvados, kurios, beje, akivaizdžiai prieštarauja dar ir fizinės antropologijos duomenims, laikytinos neko- rektiškomis. O juk gudų ir lietuvių mitochondrinis DNR polimorfizmo palyginimas liudija jų genetinį artimumą, o rusų genofonde išryškėja priemaišos, susijusios su suomių-ugrų substratu¹¹. Ankstesni kraujo grupių ABO ir NM sistemų tyrimai nustatė didelį gudų ir lietuvių panašumo laipsnį, kuris beveik nesis- kiria nuo protėvių genetinio antropologinio tipo¹².

Etnogenetinė K. Reznikovo interpretacija aptariant rezultatus veikalo, kuriame konstatuojama, kad nėra genetinių skirtumų tarp Bresto krašto gudų, Novgorodo srities rusų ir šiaurinių ukrainių¹³, visiškai nekreipia dėmesio į substratinį ikislaviškąjį faktorių – gausius baltų hidronimus visų ikislaviškų grupių gyventose teritorijose. O juk baltų substrato genetinių pėdsakų paieškos – gana perspektyvi tyrimų kryptis. Neseniai lietuvių, latvių ir suomių antropologai atrado geną LWb, pirmiausia būdingą baltams. Šio reto geno nėra už Europos ribų, o iš europiečių palyginti dideli jo kiekiai būdingi latviams (5,9%) ir lietuviams (5,7%). „Baltų geno“ pėdsakai aptikti ir Estijoje (4%), Rusijos Vologdos srityje (2,2%), Lenkijoje (2%)¹⁴, o tai koreliuoja su maksimaliu baltiškų hidronimų išplitimu. Artimiausioje ateityje specialistai planuoja pradėti tirti ir Gudijos gyventojus – čia, kaip manoma, gali būti gana didelė LWb geno koncentracija.

Tačiau Reznikovo netrikdo tai, kad šių *preliminarių* etnogenetinių tyrimų rezultatų jo interpretacija iš esmės kertasi su fizinės antropologijos duomenimis. Sociobiologinėje jo koncepcijoje jie laikomi tiesiog nerelevantiniais, todėl išvis neminimi. Ir turbūt neat- sitiktinai. Mat antropologinis tyrimas, pasak V. Aleksejevo, be išsiskverbimo į praeities gelmes, „turi tą pranašumą prieš istorinį, etnografinį ir lingvistinį, kad ryškiai fiksuoja kitataučių priemaišas. Jau pastebėta, kad naujų elementų kalboje ir kultūroje atsiradimas nebūtinai liudija naujų gyventojų srautą: jie

galėjo atsirasti ir dėl kultūrų sąveikos. Bet naujo antropologinio komplekso atsiradimas, išskyrus retas išimtis, būtinai rodo naujų gyventojų priemaišas, kadangi šis kompleksas plinta persikraustant žmonėms arba dėl vedybinių kontaktų¹⁵. Taigi antropologinė medžiaga turi milžinišką reikšmę kaip subtilus migracijų indikatorius, ypač senovėje, ir drauge su kitų mokslų duomenimis padeda nustatyti konkrečių etnogenetinių situacijų kontūrus. Ši aplinkybė suteikia antropologijai vos ne lemiamą žodį verifikuojant teoriją apie masinę slavų migraciją į Gudijos teritoriją I tūkst.pab.–II tūkst.pr.

Antropologinis gudų etnoso tyrimas per pastaruosius 25–30 metų paskatino iškelti koncepciją apie genetinės informacijos tęstinumą per šimtą – šimtą penkiasdešimt kartų, t.y. nuo daug ankstesnių laikų nei tikėtina šios teritorijos rytų slavų kolonizacija¹⁶. Istorinės genogeografijos metodika dar pagilina genealoginį ir genetinį Gudijos gyventojų tęstinumą. Pagal A. Mikuličiaus tyrimus, visa mūsų šalies teritorija buvo visiškai apgyventa dabartinių gyventojų protėvių prieš 10 tūkstančių metų \pm 1 tūkstantis, tad ir daroma išvada, kad gudai yra „savo vietinių protėvių vietiniai palikuonys“¹⁷. Antropologiniai tyrimai liudija, kad nebuvo tokių masinių migracijų, kurios būtų galėjusios sukelti esminius Gudijos gyventojų fizinio tipo pokyčius.¹⁸

Tyrinėtojai atkreipia dėmesį į „vakarinių krivičių, radimičių ir dregovičių fizinio pavidalo vienovę, jų panašumą į viduramžių gyventojus leto-lietuvius“, tai vertinama „kaip vientiso antropologinio substrato apraiškos“¹⁹. Gudijos teritorijos gyventojai, kurie IX–XIII a. paliko laidojimus pilkapiuose, visų pirma, panašūs į tas baltų grupes, kurios geležies amžiuje buvo susijusios su Aukštutinės Padnieprės ir Panemunių teritorija (jotvingiais ir brūkšniuotosios keramikos kultūros nešėjais).²⁰ Pavyzdžiui, Polocko krivičių atžvilgiu netgi daroma prielaida, paremta dideliu jų panašumu su baltų gentimis (ypač su latgaliais), kad jie buvo su slavinti, krivičiams keičiant savąją kalbą į slavų²¹.

Dabartinių gudų antropologinis panašumas tikriausiai aiškintinas tuo, kad „viduramžių dregovičių, radimičių, vakarinių krivičių antropologinio tipo formavimasis daugiausia vyko kiekybiškai gausesnių ikislaviškų gyventojų, kurių genetinės ištakos slypi istorijos gelmėse, sąskaita“²². Tyrimų rezultatai pa-

tvirtina dabartinių pagrindinės Gudijos teritorijos gyventojų fizinio tipo panašumą su Lietuvos, Latvijos ir Estijos rytinių dalių gyventojais, taip pat su Rusijos Federacijos Smolensko ir Tverės gyventojais (beje, pastarieji buvo prijungti prie „klasikinio“ gudų etnolingvistinio arealo). Šių teritorijų gyventojai priklauso baltiškajai (šiaurinei europoidinei) rasei²³. Pažymima, kad baltiškiosios rasės požymius gudai paveldėjo iš ikislaviškiosios epochos genčių²⁴. Lokalinis šiaurinio europoido tipas yra Valdajaus–Aukštutinio Dniepro antropologinis kompleksas, kurio būdingiausi atstovai – lietuviai, gudai ir Dniepro, Dauguvos, Volgos aukštupių gyventojai²⁵. Valdajaus tipo savitumo ištakos pirmiausia siejamos su Aukštutinės Padnieprės ir Padauguvio senųjų gyventojų fiziniu pavidalu – su rytų baltais²⁶. R. Denisova konstatavo, kad „tarp lietuvių Valdajaus antropologinis tipas atsekamas ne kaip priemaiša, o esti pagrindinis antropologinis aukštaičių tipas <...> Turime tam tikro pagrindo manyti, kad Valdajaus tipo lokalinis variantas egzistuoja ir tarp šiaurės, ir netgi tarp šiaurės vakarų lietuvių. Toks palyginti didelis minėto tipo paplitimas Lietuvos teritorijoje tikriausiai kilo ne tik dėl vėlesnio gudų ir lietuvių maišymosi, bet daugiausia dėl labai senų šių tautų ryšių“²⁷. Gudų ir lietuvių fizinio tipo artumas arba identiškumas buvo pastebimas ir anksčiau²⁸.

Kaip šio ekskurso į daugiamečių tyrimų *rezultatus* išvadą galima suformuluoti keletą principinių tezių:

- 1) fiksuojamas ilgalaikis kamieninių Gudijos gyventojų genetinis tęstinumas, o dabartiniai gudai tikriausiai yra tiesioginiai pirmųjų krašto gyventojų palikuonys;

- 2) jokios numanomos migracijos iš esmės nepadarė įtakos antropologiniam gudų etnoso tipo formavimuisi;

- 3) slavų atsikėlėlių antropologinių pėdsakų neaptikta, todėl nepasitvirtina teorija apie masinę slaviškų genčių kraustymąsi I tūkst. pabaigoje (ar netgi viduryje)–II tūkst. pradžioje į Aukštutinės Padnieprės ir Padauguvio teritoriją;

- 4) išaiškėja didžiausias gudų panašumas į baltų tautas (ypač į lietuvius) arba į tuos regioninius kaimyninius slavakalbius etnosus, kurie užima buvusio baltų hidronimų arealo teritorijas.

Tęsinys kitame numeryje

- ¹ Tikriausiai turimas omenyje G. Štychovas, kuris kartoja šią tezę bent jau nuo praėjusio šimtmečio devintojo dešimtmečio pabaigos: Žr. jo pranešimą: Штыхов Г.В. Древнерусская народность: реалии и миф//Этногенез и этнокультурные контакты славян: Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. Т. 3. М., 1997. С. 376–385.
- ² Седов В.В. Этногенез ранних славян // Вестник Российской академии наук. 2003. Том 73. № 7. С. 594–605.
- ³ Седов В.В. Древнерусская народность: Историко-археологическое исследование. М. 1999. С. 320.
- ⁴ Седов В.В. Древнерусская народность: Историко-археологическое исследование. М. 1999. 320 с.; Седов В.В. Предыстория белоруссов // Краткие сообщения Института Археологии, Выпуск 211. М., 2001. С. 44–50.
- ⁵ Žr. <http://www.polemics.ru/articles/?articleID=5118&hideText=0&itemPage=1> ir http://zhurnal.lib.ru/t/reznikow_k_j/arebelorussians_baltic.shtml.
- ⁶ Санька С. “Балцкая тэма” // Наша ніва. 1993. № 14. Apie konferencijos uždraudimą ir apie archeologiją kaip ideologijos tarnaitę žr.: Кривальцевич М. Археалогія і палітыка // Шуфляда. Часопіс найноўшае гісторыі. 1999. № 1. С. 33–54.
- ⁷ <http://baj.ru/belkalehium/belkulttrad/sanko02.htm>. Žr. taip pat: Санька С. Балцкая тэма // Druvis. 2005, Nr. 1, p. 147–153.
- ⁸ Rosser Z.H., Zerjal T., Hurler M.E., Adojaan M., Alavantic D., et al. Y-Chromosomal Diversity in Europe is Clinal and Influenced Primarily by Geography, Rather than by Language // American Journal of Human Genetics. 2000, Vol. 67. P. 1526–1543.
- ⁹ Behar D.M., Thomas M.G., Skorecki K., Hammer M.F. Multiple Origins of Ashkenazi Levites: Y Chromosome Evidence for Both Near Eastern and European Ancestries // American Journal of Human Genetics. 2002. Vol. 72. P. 768–769.
- ¹⁰ Tambets K., Rootsi S., Kivisild T., Villems R. The Concepts of Richard Indreko About the Origin of the Finno-Ugric Speakers and the Population Genetics of the Extant North-East European Populations // Trames. Journal of the Humanities and Social Sciences. 2001. Vol. 5. № 1. P. 69; Kasperavičiūtė D., Kučinskas V., Stoneking M. Y Chromosome and Mitochondrial DNA Variation in Lithuanians // Annals of Human Genetics. 2004. Vol. 68. P. 438–452.
- ¹¹ Plg.: Kasperavičiūtė D., Kučinskas V. Variability of the Human Mitochondrial DNA Control Region Sequences in the Lithuanian Population // Journal of Applied Genetics. 2002. Vol. 42. P. 255–260; Belyaeva O., Bermisheva M., Khrunin A., Slominsky P., et al. // Mitochondrial DNA Variations in Russian and Belorussian Populations. Human Biology. 2003. Vol. 75. № 5. P. 647–660; Malyarchuk B.A., Derenko M.V. Mitochondrial DNA Variability in Russians and Ukrainians: Implication to the Origin of the Eastern Slavs // Annals of Human Genetics. 2001. Vol. 65. P. 63–78.
- ¹² Мікуліч А.І. Экалагічны і гістарычны аспекты зменлівасці генетыка-антрапалагічных тыпаў усходніх славян // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. 1991. № 1. С. 91–95.
- ¹³ Kravchenko S.A., Slominsky P.A., Bets L.A., Stepanova A.V., Mikulich A.I., et al. Polymorphism of STR Loci of the Y Chromosome in Three Populations of Eastern Slavs from Belarus, Russia, and Ukraine. // Russian Journal of Genetics. 2002. Vol. 38. Nr. 1. P. 80–86.
- ¹⁴ Sistonen P., Virtaranta-Knowles K., Denisova R., Kučinskas V., et al. The LWb Blood Group as a Marker of Prehistoric Baltic Migrations and Admixture // Human Heredity. 1999. Vol. 49. P. 154–158.
- ¹⁵ Алексеев В.П. Историческая антропология и этногенез. М. 1989. С. 152.
- ¹⁶ Мікуліч А. Беларускі этнас па антрапалагічных дадзеных: гісторыя і сучаснасць // Беларусь у сістэме транс’еўрапейскіх сувязяў у I тыс. н. э.: Тэзісы дакладаў і паведамленняў міжнароднай канферэнцыі (Мінск, 12-15 сакавіка 1996 г.), Мн., 1996. С. 55.
- ¹⁷ Мікуліч А. Гісторычная генеаграфія Беларусі // Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы): Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў (Мінск, 3–5 лютага 1993 г.): У 2 ч. Ч. 1. Гісторыя Беларусі. Мн., 1994. С. 68.
- ¹⁸ Емяльянчык В. Роля міграцый у фарміраванні антрапалагічнага складу беларусаў (да гісторыі праблемы) // Гістарычна-археалагічны зборнік. 1997. № 11. С. 8.
- ¹⁹ Алексеева Т. Этногенез восточных славян по данным антропологии. М., 1973. С. 253.
- ²⁰ Ефимова С. Восточнославянский ареал на антропологической карте средневековой Европы // Восточные славяне: антропология и этническая история. М., 2002, С. 203.
- ²¹ Денисова Р. География антропологических типов балтских племен и этногенетические процессы на территории Литвы и Латвии // Балты, славяне, прибалтийские финны: этногенетические процессы. Rīga, 1990. С. 68–69.
- ²² Тегако Л.И., Саливон И.И. Экологические аспекты в антропологических исследованиях на территории БССР. Мн., 1982. С. 104.
- ²³ Саливон И.И. Палеоантропология Белоруссии и вопросы происхождения белорусского народа (по краниологическим материалам II тыс. н. э.). Автореферат дисс. на соискание уч. степ. канд. наук. М., 1969; Алексеева Т. Восточные славяне: истоки, становление, формирование // Наука в России. 2003. № 2. С. 63, 66, 69–70.
- ²⁴ Бунак В. Антропологические типы и некоторые вопросы этнической истории // Происхождение и этническая история русского народа. Труды института этнографии АН СССР. Новая серия. Т. 88. М., 1965. С. 268.
- ²⁵ Алексеева Т. Этногенез восточных славян по данным антропологии. С. 231.
- ²⁶ Денисова Р. Антропологический тип восточных литовцев // Latvijas PSR zinātņu Akadēmijas vēstis. 1963. № 9. С. 15–26; Деченко В.Д. Антропологічний склад українського народу. Порівняльне дослідження народів УРСР і суміжних територій. Київ, 1965. С. 120–121.
- ²⁷ Денисова Р. К вопросу об антропологическом составе восточных латышей и восточных литовцев // Latvijas PSR zinātņu Akadēmijas vēstis. 1958. № 2. С. 27.